

Adat és elmélet a Kárpát-medence korai ómagyar kori nyelvi viszonyainak vizsgálatában*

1. Előadásom középpontjában a magyar nyelv legrégebbi írásos forrásai, a szórványemlékek állnak: ezek tudományos hasznosításának a kérdéseiről kívánok a következőkben szólni. A magyarországi írásbeliség – az európai társadalomhoz, kultúrához való kapcsolódás egyik legfontosabb elemeként – nagyjából az államalapítással egy időben jött létre. Az írásbeliség nyelve az európai gyakorlatnak megfelelően kezdetben a latin volt, hatóköre elsősorban az állam és ezzel szoros kölcsönhatásban az egyház ügyeire terjedt ki. Az írások tárgyából következően azonban megkerülhetetlen volt, hogy a latin szövegekbe elszórtan, akár nagyobb számban magyar nyelvű elemek is bekerüljenek. E szórványok írásbeli rögzítésének nagy szerepe volt aztán abban, hogy fokozatosan megteremtődjenek a magyar nyelvű írásbeliség feltételei. A magyar nyelvű szórványok hatalmas többsége személyeket, illetve helyeket jelölő szó vagy szerkezet, s ebből adódóan többnyire tulajdonnév: személynév és helynév. Ezek közül én itt most csupán a helynevekkel foglalkozom. Úgy gondolom ugyanis, hogy ezek vizsgálata nemcsak a magyar nyelv történetével kapcsolatos tudásunkat, hanem más történeti tudományok ismeretanyagát is jelentősen gyarapíthatja.

E tudományterület fontosságát már önmagában az a tény is vitathatatlanul mutatja, hogy olyan kiemelkedő tudósi életpályák épültek a Kárpát-medence régi helyneveivel való foglalkozásra, mint a MELICH JÁNOSÉ, KNEI ZSA ISTVÁNÉ vagy KISS LAJOSÉ. Közvetlen motivációt, témát, módszert adnak e téren BENKŐ LORÁNDnak az ezredforduló környékén született művei, és még ma is érvényes BÁRCZI GÉZA több mint fél évszázaddal ezelőtt adott iránymutatása, amelyet GYÖRFFY GYÖRGYnek az akkoriban elindított Árpád-kori történeti földrajza kapcsán fogalmazott meg. Úgy vélte ugyanis, hogy e mű hatalmas adatállománya „nemcsak középkori földrajzinév-kutatásunkat, de meglehetősen az egész magyar nyelvtörténetet forradalmasítani fogja” (BÁRCZI 1958: 144). Sajnálattal állapíthatjuk meg, hogy az e téren felhasználható forrásoknak mind a mai napig csak egy kis töredékét vették birtokba a kutatók.

* A Magyar Tudományos Akadémián 2020. szeptember 28-án elhangzott székfoglaló előadás szerkesztett változata.

Az itt felsorolt nagy formátumú nyelvész tudósok munkáinak interdiszciplináris jellege s ezáltal a más tudományok művelőre gyakorolt jelentős hatása azt bizonyítja, hogy a honfoglalást követő évszázadokban a Kárpát-medencében élő különböző etnikumok nyelvének azonosításához, ezek területi viszonyainak feltérképezéséhez a helynevek szolgálnak legalkalmasabb forrásul. A címben jelzett nyelvi viszonyokat e kérdéskörre, különösképpen a magyar és a szláv nyelvű lakosság területi érintkezésére összpontosítva vizsgálom a továbbiakban.

Előadásomban azt szeretném igazolni, hogy a szórványemlékek helynévanyagának tudományos elemzése bizonyos pontokon alapjaiban határozza meg a magyar nyelv történetének kutatási lehetőségeit, és ebből adódóan új távlatokat nyithat a magyar nyelvtörténetírás előtt. Elsősorban arra leszek figyelemmel, hogy milyen elméleti és kutatómódszertani megújulás zajlott le a közelmúltban ezen a téren, és milyen további munkára van szükség ahhoz, hogy ez a kutatási terület meg tudjon felelni az itt jelzett fontos feladatoknak.

Ennek megfelelően elsőként arra térek ki, hogy a történeti helynévkutatás külső tudományos feltételei hogyan változtak meg az utóbbi időben. Ezt követően arról szólok, hogy a nyelvtörténeti, illetve a névtudományi kutatások elméleti hátterének megújulása miként hatott a tudományterületre. A helynév-rekonstrukció és a relatív kronológia módszerét felvázolva pedig bemutatom azokat a metodológiai újításokat, amelyek a történeti helynévkutatást a közeljövőben jelentősen előre vihetik. Végül pedig a várható eredményekből a Kárpát-medence korai ómagyar kori magyar–szláv nyelvi viszonyaira vonatkozóan kívánok néhány lényeges, megítélésem szerint szemléletformáló adalékot közreadni.

2. A történeti helynévkutatás lehetőségei nagyban függenek a történettudomány egyes részterületeinek – főképpen a diplomatikának és a történeti földrajznak – a helyzetétől, eredményeitől. A korszerű, megbízható forrásfeltárás terén nagy jelentősége van annak, hogy GYÖRFFY GYÖRGY érdeméből rendelkezésünkre áll a legkorábbi, 1000 és 1131 között keletkezett oklevelek kritikai kiadása (Diplomata Hungariae Antiquissima 1., DHA., 1992). Az oklevelek státuszának – vagyis eredeti–másolati, hiteles–hamis–interpolált jellegének – és ezzel együtt keletkezési idejének a legújabb történettudományi ismereteken alapuló meghatározása, a korábbi ismeretanyag felülvizsgálata alapjaiban érinti a bennük található magyar nyelvű szórványok nyelvtörténeti értékelését is. GYÖRFFY e kulcsfontosságú munkája mellett a folyamatos napvilágot látó további forráskiadványok ugyancsak jelentősen bővítik a kutatások lehetőségeit.

Ezeknek a forráskiadványoknak meghatározó szerepük van abban, hogy a nyelvtörténészek ma a korábbinál jóval nagyobb figyelemben részesítik az ún. bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek nyelvi anyagát. Az átiratban fennmaradt, illetve a hamis és az interpolált, vagyis későbbi betoldásokkal meghamisított oklevelek korábban amiatt szorultak háttérbe, illetve estek ki szinte teljesen a nyelvtörténeti vizsgálatok látóteréből, mert éppen azokra a részterületekre – a helyesírás- és hangtörténeti kutatásokra – vonatkozóan adnak jórészt bizonytalan ismereteket, amelyekre a szórványemlékek nyelvi anyagát az idő tájt leginkább felhasználták. SZÓKE MELINDA a garamszentbenedeki apátság interpolált alapítólevelét

vizsgálva olyan nyelvtörténeti módszert alakított ki (2015), amelynek segítségével – összhangban a diplomatika eredményeivel – meg lehet kísérelni a bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek időbeli rétegeinek a szétválasztását, s így el lehet végezni a magyar nyelvi anyagoknak a reális értékelését. E módszertant alkalmazta KOVÁCS ÉVA az ugyancsak interpolált százdi alapítólevél helynévi szórványainak nyelvtörténeti elemzését közreadó munkájában (2018). Ez a két monográfia összességében mintegy másfél száz helyre vonatkozó, több mint 200, általános nyelv- és névtörténeti tekintetben hitelesnek tekinthető helynévadattal gazdagította a 11. század nyelvtörténeti forrásbázisát 1067-re, illetve 1075-re vonatkozóan, azaz csupán egyetlen emberöltőnyi időbeli távolságra a Tihanyi alapítólevél 82. helyet jelölő adatától. A 11. századból való bizonytalan kronológiai státuszú további oklevelek feltárása jelenleg is folyik, elsősorban SZÖKE MELINDA (2016, 2018, 2019), PÓCZOS RITA (2015, 2018) és PELCZÉDER KATALIN (2015, 2018) jóvoltából.

Ezek mellett a nyelvtörténeti szempontból kétségkívül legfontosabb korabeli forrásnak, a Tihanyi alapítólevélnek az újrafeldolgozása is elkészült az utóbbi évtizedben: SZENTGYÖRGY RUDOLF (2014), illetőleg én magam (HOFFMANN 2010) foglalkoztunk monografikus szinten ezzel a nyelvemlékkel. Mindezen munkáknak köszönhetően összességében egy olyan új kép áll össze egyre plasztikusabban a 11. század nyelvi mozaikjaiból, amely a KNEI ZSA által e korra vonatkozóan felhasznált forrásbázisnál (1938) nemcsak mennyiségét tekintve támaszkodik jóval nagyobb adatállományra, hanem megbízhatóságában is túlnő azon, mert kizárólag olyan nyelvi elemek alkotják, amelyek ténylegesen előforduló adatként is köthetők ehhez a korszakhoz.

A történeti helynévkutatás nagymértékben támaszkodik a történeti földrajz eredményeire is, mivel a lokalitás a helynevek jelentésének fontos eleme. GYÖRFFY GYÖRGYnek Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című munkája (1963–1998) a korabeli névanyagnak mintegy a kétharmad részét tárja fel a tudományterület követelményeinek megfelelően, s e nevek a területi szempontú nyelvtörténeti kutatásoknak kiváló alapját jelentik. Ennek pedig azért van különösen nagy jelentősége, mert az Árpád-kori magyar nyelv területi változatainak, a korai ómagyar nyelvjárásoknak a tanulmányozására aligha találhatunk megfelelőbb forrásanyagot, mint a lokális kötöttséggel funkcionáló helyneveket. A szórványemlékek neveinek azonosítása és helyhez kötése persze nem mindig könnyű feladat: ebben nemritkán éppen a helynévtörténeti elemzés tud segítséget nyújtani a történeti földrajzi, illetve általában a történettudományi kutatásoknak.

Mindebből az a következtetés szűrhető le, hogy a helynévtörténész eredményei abban az esetben lehetnek igazán megbízhatóak, ha ő maga is hiteles, korszerű forrásközlési elvek alapján közzétett, mondhatni minőségi adatokkal dolgozik. Ilyen adatok pedig egyre nagyobb számban állnak rendelkezésre.

Egy öniróniát sem nélkülöző megállapítás szerint a nyelvtörténész két esetben van nehéz helyzetben: akkor, ha túl kevés, illetve akkor, ha túl sok adata van. Ez utóbbi, valóban nem könnyű probléma megoldásában a digitális adatkezelés jöhet segítségünkre, amely különösen a térinformatika alkalmazásával biztosít minőségileg is új lehetőségeket. Ennek révén ugyanis nemcsak adatok nagy tömegét

kezelhetjük egyidejűleg viszonylag könnyen, hanem a jelenségek és folyamatok tipizálását, valamint időbeli és térbeli áttekintését is nagyban segíti a megfelelően alkalmazott digitális technológia.

3. A történeti helynévkutatást az utóbbi időben jelentősen érintette egyfelől a nyelvtörténeti, másfelől a névtani kutatások elméletének és módszertanának a változása.

A magyar nyelvtörténetírás fő vonulatát megítélésem szerint újabban az jellemzi leginkább, hogy – noha más törekvések is jelen vannak benne – egyre szorosan ágyazódik bele a funkcionális nyelvészet irányzatá erősödött keretébe. Ez alapvető szemléletváltást nem követelt meg a tudományterület kutatóitól, ugyanis jó néhány alapelv és módszer, amely ebben az elméleti keretben újabb megközelítési perspektívákat nyitó rendszerré állt egybe, jórészt már régóta jelen van a hagyományosnak mondott magyar nyelvtörténeti vizsgálatokban. Minthogy pedig a történeti névkutatás ebben a tekintetben lényegében véve követte a magyar nyelvtörténeti kutatások általános fejlődését, a funkcionális megközelítés legfontosabb alapelvei e részdiszciplína szemléletében és módszereiben is rendre feltűnnek. (Ehhez l. HOFFMANN 2012.)

Újítást ebbe a szemléletváltozásba leginkább az onomasztikai nézőpont megerősödése hozott. A korábbi kutatások kevésbé figyeltek ugyanis arra, hogy a szórványok nagy része tulajdonnév, s ez a szócsoport sajátos nyelvi tulajdonságokkal rendelkezik. A nevekkel való foglalkozás a nemzetközi tudományos szintéren lényegében az utóbbi bő fél évszázadban vált önálló diszciplínává. Ennek fontos szerepe volt a nevekről vallott tudományos szemlélet változásában is, amely korábban főképpen a modellelméletek, majd a funkcionális nyelvészeti és a pragmatika, újabban pedig leginkább a kognitív tudomány hatására módosult.

A névfelfogásban bekövetkezett változásokról itt sajnos nincs tér részletebben szólni (l. ehhez HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 99–133), és messzire is vezetne vállalt témámtól, ezért e gondolatkörből csak néhány – az itteni problémakör szempontjából különösen fontos – mozzanatot emelek ki.

E felfogás a neveket – s köztük a helyneveket – gazdag jelentésszerkezettel rendelkező nyelvi elemeknek tekinti, amit a tudományos interpretálásukban is figyelembe kell venni. A névadást verbális aktusnak, cselekvésnek tartja, és szakít a fokozatos tulajdonnévvé válás egyedüli magyarázó elvként elfogadott értelmezésével. Ennek alapján elkülöníti, de pragmatikai, szocioonomasztikai síkon – mint a névközösség tagjait – össze is kapcsolja a névadók és a névhasználók körét. Tekintettel van arra, hogy jelentős különbségek mutatkoznak az egyes helynévfajták, főképpen a természetes, illetve az ember alkotta helyek megnevezési és névhasználati folyamatában, sőt az egyes névfajták (pl. a településnevek) különböző névtípusaihoz is eltérő jellemzők kapcsolódhatnak. Kiemeli továbbá a szemantikai, lexikális-morfológiai és szintaktikai téren egyaránt megjelenő névminták szerepét és rendszeralkotói jellegét.

A magyar történeti helynévkutatást az elmúlt évtizedekben erős és termékenynek bizonyuló hatások érték a névelmélet területéről, amelyek azonban leginkább közvetett módon érvényesültek. Nemzetközi téren ugyanis a történeti irányú

kutatások az onomasztika figyelmének a perifériájára szorultak, s a helynevek terén jobbra az etimológiai vizsgálatokra korlátozódtak. Előtérbe kerültek a leíró jellegű elemzések, az alkalmazott névtudományi közelítésmód, és a két ősi névfajta, a személynév és a helynév mellett egyre nagyobb teret kapott az újabban kialakult névfajták vizsgálata. Mindezt szemléletesen jelezte a legutóbb Debrecenben megrendezett 26. nemzetközi névtudományi kongresszus előadásainak tematikus megoszlása is: a mintegy 200 előadó közül alig tucatnyi foglalkozott helynévtörténeti kérdésekkel.

A magyar névtani kutatásokban a történeti tematika – a hagyományoknak megfelelően – továbbra is vezető szerepet játszik. Nem gondolom azonban, hogy ez a nemzetközi élvonaltól való távolságot, netán valamiféle elavult szemléletet jelezne. Ellenkezőleg: az említett kongresszus több más tényezővel együttesen is azt mutatta, hogy a hazai kutatások a nemzetközi onomasztika közvetlen élvonalába tartoznak.

A magyar névkutatás erős történeti irányultsága, a magyar nyelvtörténeti kutatásokkal való szoros kapcsolata a magyar nyelv történetének fentebb már jelzett, sajátos, más nyelvekétől eltérő forráshelyzetéből adódik. A magyar írásbeliség első négy évszázadából a szórványemlékek magyar nevek tízezreit őrizték meg számunkra, miközben ebből a korból rajtuk kívül csupán – az egyébként rendkívüli jelentőségű, de mindössze néhány tucatnyi mondatot s benne pár száz szót tartalmazó – korai kis szövegemlékek maradtak ránk. Ez a körülmény érthető módon felértékeli a szórványemlékek nyelvtörténeti jelentőségét. A magyar történeti személy- és helynévkutatás ebből következően elsősorban a nyelvtörténeti vizsgálatokkal tart szoros kapcsolatot, és az onomasztika területéről inkább csak az utóbbi évtizedekben kapott számottevő ösztönzést. Ez a sajátos tudományközi helyzet – az erős történettudományi kapcsolatokkal együtt – ugyanakkor rendkívül inspirálóan hatott a tudományterület művelésére és fejlődésére.

4. A magyar helynévtörténeti kutatások terén az elméleti-módszertani megújulás a közelmúltban elsősorban két csomópont körül bontakozott ki. A helynév-rekonstrukciós eljárás az egyes helynevekre mint a rendszer elemeire fordít figyelmet, a relatív kronológiai vizsgálat pedig a névrendszer belső összefüggéseit igyekszik feltárni. A továbbiakban ezeknek az eljárásoknak a fő jellemzőit mutatom be.

4.1. A helynevek nyelvészeti vizsgálatában a kezdetek óta meghatározó szerepe van az etimológiai elemzésnek. Az etimológus azt tartja többnyire elsődleges feladatának, hogy bemutassa a névnek a keletkezésekor feltehető nyelvi alakját, leginkább a morfológiai és fonológiai szerkezetét. A névmagyarázat a helynév keletkezésének a pillanatára összpontosítja a figyelmet, egy olyan helyzetre, amelyet a történeti korokra vonatkozóan csak egészen kivételes esetben lehet konkrétan megismerni. A nevek bonyolult, több dimenziós rendszerben jönnek létre, és sokrétű helyzetekben funkcionálnak, s e tényezők minél vizsgáltebb körű figyelembevételre elősegítheti a mélyebb megismerésüket is. Azt a vizsgálati módszert, amely a nevek keletkezését és változását összetett viszonyrendszerükben elemzi, helynév-rekonstrukciónak nevezzük. Ennek az eljárásnak egyes elemei többé-kevésbé már korábban is megjelentek az etimológiai magyarázatokban – főleg MELICH részletező és BENKŐ széles látókörű névfejtéseiben –, de egységes módszerré csak

az utóbbi időben szerveződtek. Mit tekinthetünk e vizsgálati eljárás legfőbb összetevőinek, szempontjainak?

Elsőnek arra a nyilvánvaló – noha a korábbiakban csak ritkán megvalósult – követelményre utalok, hogy minden egyes történeti helynévadatot mindenekelőtt forrásának a közegében kell megvizsgálni. Az egyes nyelvemlékeknek – az előzőekben már említett jellemzőin túlmenően – a helyesírási sajátosságai alapjaiban határozzák meg a benne lévő elemek nyelvi interpretációját. Az elmúlt évek kutatásai azt is bizonyították, hogy a magyar szavak elemzését a latin szöveggörnyezetükkel együtt kell elvégezni. A történeti szociolingvisztikai kutatások pedig rávilágítottak arra, hogy az oklevelek létrehozásában szerepet játszó személyek nyelvi hatásával is számolnunk kell bizonyos esetekben: az oklevelek megszövegezőinek nyelvi lenyomatát például a nevek, névrészek latinra történő lefordításában, a nevek szerkezetét érintő változtatásokban, egyes közszói elemek használatában stb. érhetjük tetten. Ez a szerzői beavatkozás jelentősebb mértékű is lehetett a szórványemlékek egyik fontos műfajában, a történeti tárgyú munkákban: BENKŐ LORÁND számos ilyen esetet mutatott be Anonymus gesztájából (vö. pl. 1998, 2003). Azt, hogy az egyes elemeknek a forráskörnyezetükben történő vizsgálata milyen előnyökkel jár, a legnyilvánvalóbb módon a fentebb már említett nyelvemlékmonográfiák mutatják (a régebbiek közül l. pl. PAIS 1939; BÁRCZI 1951).

E kritérium szemléltetéseképpen a Tihanyi alapítólevélben hetedikként szereplő szórványt említem meg: 1055: *usque ad lacum turku · qui medius ad populum* (SZENTGYÖRGYI 2014: 59). A Tihanyi alapítólevél jelölési sajátosságai alapján a szórvány korabeli kiejtése elvileg [turku] és [türkü] formában is rekonstruálható. A magyar név előtt a *lacus* 'tó' jelentésű latin földrajzi köznévfő áll, amely jellemzően appozíciós szerkezetet alkot az utána álló szóval, azaz így 'Türkü (névű) tó'-ként értelmezhető. De előfordul az is, hogy az efféle kapcsolat birtokos jelzős szerkezetként szerepel, tehát 'a Türkü (névű hely) tava' értelmű.

A kontextus elemzése során felmerült problémát olyan módon oldhatjuk meg, hogy a névemlést összevetjük az ugyanerre a helyre vonatkozó későbbi adatokkal. Ez a feladat a névrekonstrukciós eljárásnak is fontos lépése egyúttal: minden helynévadatot az adott helyre vonatkozó, időben egymást követő adatSOROZAT részeként is vizsgálnunk kell. A *turku* esetében az alábbi fontosabb előfordulások emelhetők ki ezek közül: +1092//1399: villa *Turuk*, 1211: villa *Thurkh*, 1458: possessio *Thewrek*, 19. sz. második fele: *Töreki ~ Töröki*, puszta, 1974: *Töreki ~ Töröki*, puszta (vö. HOFFMANN 2010: 56–60; KOVÁCS 2015: 86–87). A későbbi adatok alapján pedig egyértelműen megállapítható, hogy a Tihanyi alapítólevél adatát [türkü] formában kell rekonstruálni, így nem a *torok* 'torkolat' földrajzi köznevet kereshetjük benne, hanem a *türk ~ török* népnevet.

Az azonos helyre vonatkozó megnevezések adatsorát azonban nem mindig könnyű összeállítani, mivel a hangtani módosulások mellett igen gyakran másféle változások is bekövetkezhetnek a nevekben. A példaként hozott *Türkü* név is idővel *-i* helynévképzővel bővült (*Töreki*), az ugyancsak a tihanyi apátságának adományozott *Disznó* birtok neve pedig az új birtokosokra utaló *Apáti* névvel cserélődött fel: 1055: *Alius locus qui gisnav dicitur*, 1267/1297: *predium et villam Gesnov* vel *Apati* (vö. HOFFMANN 2010: 98–101; KOVÁCS 2015: 169–170).

E változástípusok ismerete – melyek monografikus összegzését TÓTH VALÉRIA készítette el (Településnevek változástipológiája, 2008) – nélkülözhetetlen az egyedi névrekonstruációk elvégzéséhez is.

A helynév-rekonstrukcióban nemcsak a történeti névanyagnak van szerepe, hanem a modern kori s közte leginkább az élőnyelvi helyneveknek is. Jól példázza ezt a Tihanyi alapítólevélben említett *Kesztölc* esete (1055: inde ad *castelic* & feheruuaru rea meneh hodu utu rea), amelynek helyét SZENTGYÖRGYI RUDOLF ma is használatban lévő határnevek, mikrotoponimák segítségével tudta nagy pontossággal meghatározni (2007).

Ez az eset pedig éppen az eredményével mutat rá arra a hatalmas hiányra, amelyet a tudományos kutatásban a Kárpát-medence élőnyelvi helyneveinek töredékes ismerete jelent. Rendkívül sajnálatos, hogy a kutatók széles körének szakmai felkészültsége, elszántsága ellenére ez a számos tudományterület számára fontos cél, a nyelvterület egészére kiterjedő, tudományos igényű helynévi adatbázis létrehozása – anyagi eszközök híján – mind a mai napig nem tudott megvalósulni.

Kesztölc példája egyúttal arra is rávilágít, hogy a helynév-rekonstrukciós eljárásban fontos követelmény az, hogy a név által jelölt hely névadáskori valóságviszonyai összhangban legyenek a név etimológiai magyarázatával. *Kesztölc* nevét szlávok adták, eredeti formája **Kostel_{bc}*-ként rekonstruálható, amely az ósszláv **kostel_b* 'vár, erősség, erődtemplom' szó *-bc* helynévképzős származéka. Régészeti adatok igazolják, hogy a kérdéses helyen római kori tábor, erődítmény állt, amelynek emlékét közvetve ma is őrzi az itteni *Várdomb* helynév. Mindez igazolja a névmagyarázat valós alapját (vö. HOFFMANN 2010: 126–139).

A Tihanyi alapítólevélbeli *castelic* forma feltehető korabeli [käsztelic] ejtismódja pedig már a név magyar nyelvi adaptációját jelzi. A nyelvek közötti kölcsönzés ügye a névrekonstruáció központi kérdése, erre a továbbiakban térek ki részletesebben. Ugyanígy alább, konkrét területi névelemzés keretében mutatom be a helynév-rekonstrukciónak azokat a további komponenseit is, amelyek a nevek rendszerkapcsolataival vannak összefüggésben.

A helynév-rekonstrukciós eljárás alkalmazása sok vonatkozásban módosítja, pontosítja a nevek eredetéről és változásáról szóló ismereteinket. Ezért elérkezettnek látjuk az időt arra, hogy e módszertan alapján a közeljövőben elkezdődjenek egy teljességre törekvő magyar történeti-etimológiai helynévszótár munkálatai.

4.2. A helynevek időviszonyainak elemzése korábban egy a KNEIÉZSA ISTVÁN által kidolgozott elméletre, a helynevek kormeghatározó értékének tételére épült, amely szerint egyes helynévtípusok névegyedeinek keletkezése pontos időhatárokhöz köthető (KNEIÉZSA 1938: 371; I. még BÁRCZI 1958: 142–162). Ezt a megállapítást azonban ma már nem tartjuk elfogadhatónak, és így az erre épülő következtetések sem lehetnek érvényesek (vö. HOFFMANN–TÓTH 2016). KNEIÉZSA múlhatatlan érdeme viszont, hogy rámutatott az egyes településnév-típusok nyelvi jellegzetességeire és arra, hogy ezek időbeli és térbeli viszonyainak vizsgálata is számos tanulsággal járhat.

A helynevek időviszonyainak feltárásában a nevek keletkezési idejét pontosan meghatározni kívánó abszolút kronológia helyébe a relatív kronológiai vizsgálat módszerét állíthatjuk. Ennek segítségével összevethetővé válnak az egyes

településnév-típusok használatának produktív időszakai. Ezt az összevetést csakis a forrásokban dokumentált adatok alapján tehetjük meg, noha tisztában vagyunk a nevek dokumentáltságának – benne az első említésüknek – az esetlegességével. Abból indulhatunk ki, hogy a nevek első írásos rögzítése (és a források fennmaradása) véletlenszerű ugyan, ez a körülmény azonban mindegyik névegyedet és névtípust azonos módon érinti. Ebből következően pedig az egyes névtípusok egymáshoz viszonyított időbeliségét, azaz relatív kronológiáját nagyobb névmennyiség esetén az első és a további névelőfordulások megbízhatóan kirajzolják.

Ezt az összefüggés elsőként RÁCZ ANITA igazolta egy szemantikai tekintetben homogén névtípus, a népnévből alakul településnevek mintáján (2015). Ebben a szemantikai típusban – mint a legtöbb más településnév-típusban is – a nevek négyféle morfológiai szerkezetben szerepelnek. A népnév állhat alapalakban, formáns nélkül (*Német*), illetve helynévképzővel (*Németi*). Ezek mellett az egyrészes nevek mellett kétrészesek is találhatók: a népnév települést jelentő földrajzi köznévi utótaggal fordul elő (*Németfalu*), vagy – másodlagos alakulású névben – meglévő településnévhez kapcsolódik (*Németkál*).

Az e szerkezeti típusokba tartozó nevek első adatainak időbeli megoszlását diagramon ábrázolva azt láthatjuk, hogy az egyrészes nevek jóval korábban tűnnek fel a forrásokban, mint a kétrészesek, és a leggyakoribb előfordulásuk között is mintegy 100-150 év különbség mutatkozik. Az egyrészes nevek két típusának gyakorisága nagyjából párhuzamosan alakul, a kétrészes nevek két típusa közül a településnévi utótaggal álló másodlagos keletkezésű nevek száma azonban csak némi időbeli eltéréssel kezd gyarapodni (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 262).

A relatív kronológiai vizsgálat természetesen elvégezhető másfajta paraméterek szerint is, például különböző szemantikai típusú nevek összevetésével. Az ún. társadalmi csoportnévből – törzsnévből, népnévből és foglalkozásnévből –, valamint a patrocíniumból alakult településnevek relatív kronológiai viszonyát vizsgálva (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 292, 301) a jelentős mennyiségi eltérések mellett az időbeli produktivitás terén is határozottan elkülönülnek a többitől a templomcíméből létrejött nevek: a 13. század második és a 14. század első felében rövid és intenzív gyarapodási időszak jelzi a névtípus elterjedésében komoly szerepet játszó egyházi befolyást. Feltűnik még – korábbi véleményeket cáfolva – a törzsnévi és a foglalkozásnévi településnevek időbeli előfordulásának nagyfokú hasonlósága. A népnévi településnevek görbájének kettős csúcsa (a 14., illetve a 15. század első felében) pedig nagy valószínűséggel a belső migráció megújuló erősödését mutatja.

A relatív kronológiai vizsgálatok segítségével egy-egy térségen belül is jellemezhetők az egyes névtípusok időbeli viszonyai, illetve ezek változásai. A Bihar vármegye 12. és 16. század között adatható településneveire vonatkozóan elvégzett elemzés (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 377) azt mutatja be, hogyan változott meg a névrendszer összetétele. A folyamat legfontosabb jellemzője a személynévből alakult településnevek arányának változása: a régi névrendszernek ezek még mintegy a kétharmadát tették ki, négy évszázad múltán pedig már csak az egyharmadát. A természeti környezetre utaló nevek aránya a 12–14. század között jelentősen megnőtt, a kétrészes nevek pedig folyamatos gyarapodást mutatnak: az arányuk csaknem az ötszörösére nőtt. Csekélyebb mértékben ugyan,

de jellemző a jövevénynevek gyarapodása is, amely nem magyar nyelvű lakosság folyamatos betelepülésére utal.

Ezt a folyamatot a névalkotási eszközök oldaláról is megvizsgálhatjuk. A kronológiai elemzés (HOFFMANN–RÁCZ–TÓTH 2018: 379) azt mutatja, hogy a régi helynévrendszer elemei döntően metonimiával és névképzéssel alakultak, de a 13–16. század folyamán fokozatosan egyre nagyobb teret kapott a szintagmatikus úton (szerkesztéssel és kiegészüléssel) való névalkotás. Ez a folyamat összhangban van a magyar nyelvben a közzavakat érintő szóalkotási módok produktivitásának alakulásával is.

A relatív kronológiai vizsgálatok alapján azt a tapasztalatot szűrhetjük le, hogy az egyes szemantikai és morfológiai névtípusok, valamint a hozzájuk kapcsolódó névalkotási módok produktivitása más-más korszakokban jellemezte a magyar helynévrendszert, és különbségek mutatkoznak ezek között területi vonatkozásban is. A különböző névtípusok egyes korokhoz, illetve térségekhez kapcsolódó sajátos mintázata pedig alkalmas arra, hogy kronológiai és területi szempontú nyelvi összevetések alapjául szolgáljon.

5. Ennek szemléltetésére két térség, a Bakonyalja és a Zsitva völgye helynévmintázatát rajzolom fel, elsősorban a magyar–szláv nyelvi viszonyokra összpontosítva.

5.1. Elsőként a Bakonyalja helynévmintázatát mutatom be, öt pataknek, a Marcal jobb oldali mellékvízeinek a völgyében vizsgálva az ómagyar kori nyelvi viszonyokat (részletesebben l. HOFFMANN 2019a). Erről a térségről KNIEZSA ISTVÁN a 11. századra vonatkozóan azt állapította meg, hogy „szláv lakosság Észak-Dunántúl területén kétségtől a Bakony nyugati lejtőin található a legtömörebben. Itt ugyanis nemcsak a telepek nevei, hanem a pataknevek is túlnyomóan szláv eredetűek.” (1938: 424). Bizonyítékként 4 szláv és 1 magyar eredetű víznevet, valamint 2 szláv és 5 magyar eredetű településnevet sorol fel, a 12 névből azonban csak 5 adatható a 11. századból, s néhánynak ma már az etimológiai magyarázata sem fogadható el. Korábban MELICH JÁNOS három itteni szláv eredetű víznévről azt állapította meg, hogy már „a IX. század második felében is meglehetek” (1925–1929: 381). Minthogy pedig megállapításaikat azóta sem cáfolta senki, mint ma is érvényes nyelvtörténeti vélemények forognak közkézen nemcsak a nyelvészeti, hanem a történettudományi munkákban is.

Az öt folyóvölgy teljes ómagyar kori településnév-állományát, 176 nevet az újabb etimológiai irodalom, KISS LAJOS szótára (FNESz.) alapján megvizsgálva az alábbi kép tárul elénk. A 165 kétségtől magyar eredetű név mellett mindössze 4 szláv eredetűnek tartott nevet találunk: *Vinár*, *Csatár* és *Zsemleér*, valamint *Rendek* nevét. Am etimológiai problémák ezekkel kapcsolatban is jócskán akadnak. *Vinár* nevét például egy ’bortermelők, szőlőművelők’ jelentésű szláv foglalkozásnévre szokás visszavezetni. Ez a származtatás azonban alapjaiban kérdőjeleződik meg akkor, ha a helynév-rekonstrukció módszerét alkalmazva járunk el, annak az egyik alaptétele ugyanis az, hogy a név által jelölt hely valóságviszonyait nem lehet az etimológiai magyarázat során figyelmen kívül hagyni. Márpedig *Vinár* a Marcal és a Halyagos összefolyásának mély fekvésű, egykor mocsaras szögletében fekszik,

ami szőlőművelésre teljességgel alkalmatlan. (Arról nem is beszélve, hogy a Halyagos völgyében mintegy 20 km-rel feljebb fekszik a Somló hegy, mellette pedig a foglalkozásnévi eredetű nevet viselő *Szőlős* település.) Szláv foglalkozásnévre vezethető vissza *Csatár* 'pajzsgyártók' és *Zsemlér* 'zsemlesütők' jelentésű szóból származtatott neve is: ezekre alább még visszatérek, most csak azt jelzem, hogy közvetlen szláv névadásra utaló magyarázatuk erősen kérdéses. *Rendek* régi *Rednek* alakját – ami a szláv nyelvekben elsősorban víznévként szerepel – a **ruda* 'érc' vagy **rudь* 'vörös' jelentésű szóra vezetik vissza. A településnév másodlagos volta egy pataknévhez képest az itteni esetben is elképzelhető, de az eredetéről csak azt követően tudunk pontosabban nyilatkozni, ha a helynév-rekonstrukciós vizsgálat keretében elvégeztük az ezekből a tövekből származó összes Kárpát-medencei névelőfordulás, vagyis a teljes névbokor nyelvi elemzését.

Összességében megállapíthatjuk tehát, hogy a térségben olyan településnévet nem találunk, amely minden kétséget kizáróan közvetlenül szláv nyelvű névadóktól származna, olyat pedig pláne nem, amely valamely nyelvi sajátosságával arra utalna, hogy a magyarok előtt e vidéken szláv népesség élt. Kétségtelenül szláv eredetűek azonban a térség víznevei közül a *Gerence*, a *Tapolca*, a *Torna* és a valamivel bizonytalanabb etimológiájú *Bitva* megnevezései.

Ez a névmintázat – a hosszabb, több településen átfolyó patakok szláv eredetű neveinek és a völgyükben fekvő települések magyar eredetű neveinek az együttes előfordulása – onomasztikai szabályszerűségek alapján kétségkívül azt jelzi, hogy a térségbe betelepülő magyarság ott szláv nyelvű népességet talált. A vízneveiket átvette, a településneveiket azonban nem, hanem maga adott nevet a lakóhelyeinek, birtokainak. Arról, hogy a két nyelv találkozása a Bakonyalján mikor történt meg, nyelv- és névtörténeti eszközökkel nem tudunk nyilatkozni. A legkorábbi, 11. századi adatok, illetőleg az akkorra kétségkívül valószínűsíthető nevek száma is igen csekély ezen a területen: mindössze a *Gerence*, *Torna*, illetve a *Tapolca* víznév, valamint a *Padrag*, *Pápa*, *Tevel*, *Bél*, *Koppány* településnév említhető meg e körben.

A térségre tehát nem áll KRISTÓ GYULÁnak az a tétele, amelyet KNIEZSA véleményét bírálva fogalmazott meg általános érvénnyel, hogy ti. a magyarok „a szláv víz- és településneveket átvették (ahol egyáltalán volt ilyen), de a szláv eredetű helynév környezetének mikrotoponímiáját (a határneveket) már a magyarok alkották meg saját nyelvükön” (KRISTÓ 2003: 89–90).

KRISTÓnak s korábban KNIEZSÁnak és MELICHnek az a felfogása, amely a Kárpát-medence egészében egyneműnek tekinti a magyar–szláv nyelvi kapcsolatoknak a helynévmintázatokban tükröződő jellegét, elsősorban elméleti feltevésekre, nem pedig a helynévadatok elemzésére épült. Az egyes térségek helynévviszonyainak konkrét vizsgálata azonban azt mutatja, hogy akár hasonló nyelvi érintkezési körülmények is eredményezhettek eltérő helynévmintázatot.

5.2. Jól példázza ezt a Zsitva folyó völgyének a helynévállománya (ennek elemzését részletesebben I. HOFFMANN 2019b). A Zsitva korábban a Duna mellékvize volt, de a folyószabályozások révén ma a Nyitrába ömlik. A folyó völgye természetföldrajzi tekintetben egykor három részre oszlott: alsó kétharmada alföldi

jellegű mocsaras térségben folyt, feljebb Verebély és Marót között dombos, hullámos területen, felső szakaszán pedig erdős hegyek között haladt.

KNIEZSA ISTVÁN e térség 11. századi nyelvi helyzetéről azt állapította meg, hogy „a tiszta magyar nyelvterület” északi határa Verebélynél húzódott, s ettől északra (Aranyos)Marót magasságáig „egy széles sávot találunk, amelyen vegyes magyar–tót lakosságot igazolhatunk” (1938: 376). Ezt a véleményét 17 helynévre alapozta, amelyek közül csupán négynek van a 11. századból való adata. GYÖRFFY GYÖRGY Bars vármegye történeti földrajzát megrajzolva lényegében ugyanezt állapította meg 15 szláv eredetű nevet felsorolva (1963: 414). A legrészletezőbb véleményt KRISTÓ GYULA fogalmazta meg, aki szerint az északi részen „a szlávsg egy része túlélte a magyar honfoglalást, és a 11. századtól kezdődően erre a szláv etnikumra rétegződött rá az egymásra torlódó telepítések révén az újabb és újabb szláv népesség”, a betelepítés pedig már „korán (alkalmasint a tatárjárást megelőzően) elkezdődhetett” (2003: 90, 96).

Ennél jóval differenciáltabb kép rajzolható meg a Zsitva-völgy teljes korai ómagyar kori, 1350 előtti helynévanyagából, mintegy 180 helynévből: ez 118 település 129 névváltozatát és 49 mikronevet: patakok, hegyek, határrészek stb. megnevezéseit jelenti.

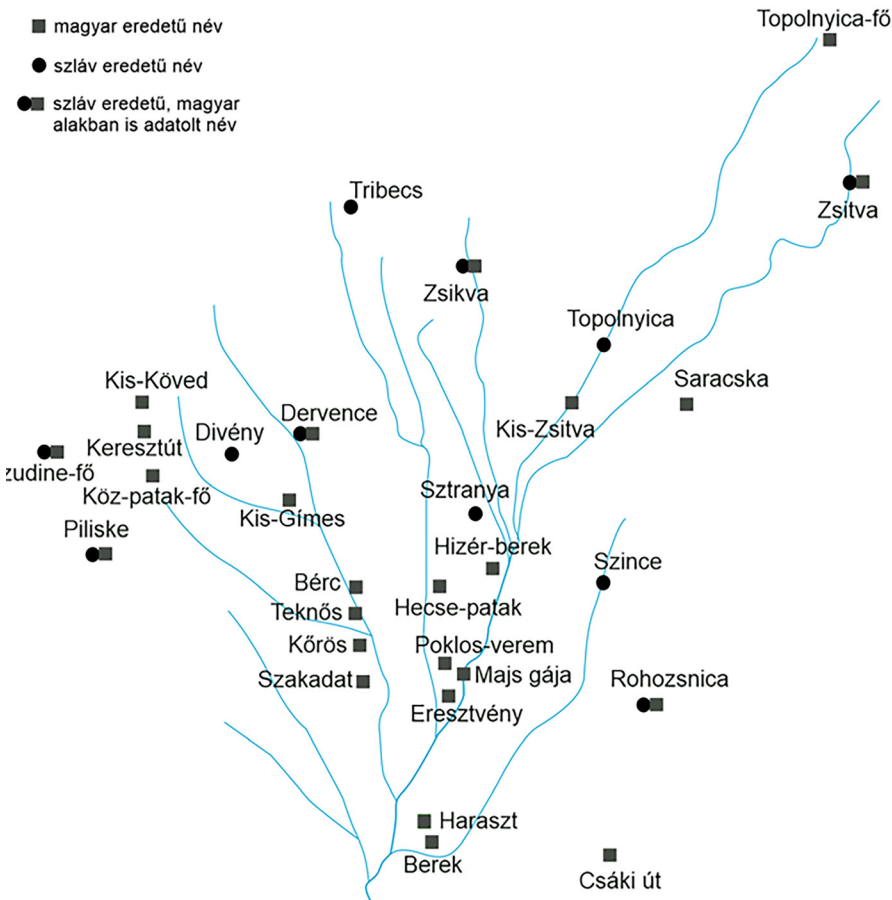
A már említett Verebélytől délre, illetőleg északra eső alsó és felső folyó-völgy névrendszere fontos különbséget mutat: míg az alsó részen a szláv eredetű nevek rétegét egyedül a *Zsitva* neve képviseli, addig a jóval nagyobb névsűrűségű felső térségben a szláv eredetű elnevezések a névállomány több mint egynegyedét teszik ki. A *Zsitva* neve kétségtávol szláv eredetű: a **žito* 'gabona' tóból jött létre *-*ovъ* helynévképzővel, és első említései még a magyarban is az eredeti [zsitova] alakját mutatják: 1075/+1124/+1217: *Sitoua*, 1165 k.: *Sitouua* (HOFFMANN 2019b: 50–51).

Az alsó folyóvölgy névmintázata – szláv eredetű folyónév és magyar eredetű településnevek, továbbá emellett még magyar eredetű mikronevek is – emlékeztet a Bakonyalja névviszonyaira, ám ezek mögött nem szükséges ugyanazt a településtörténeti háttérrel feltételeznünk. A *Zsitva* nevét ugyanis nem feltétlenül ebben a térségben ismerte meg a magyarság a szlávoktól, hanem a folyó felső völgyében is átvehette tőlük. Annál is inkább, mert a *Zsitva* neve a helynév-rekonstrukciós vizsgálat szerint a folyónak éppen a Verebély és Marót közötti részén mint szakasznév keletkezhetett. Ezt abból gondolhatjuk, hogy a folyónak ez a térsége volt csak alkalmas a gabonatermelésre, a feljebb fekvő erdős, hegyes és az alsó mocsaras részen ez a kultúra legfeljebb csak jóval később honosodhatott meg. Bizonyára nem független ettől az sem, hogy az északi folyóvölgy szláv eredetű településnevei (*Szelepcsény*, *Malonyán*, *Taszár*, *Kelecsény*) éppen ezen a részen csoportosulnak (l. a 2. térképet).

E térségben szláv eredetű a több településen átfolyó patakok neveinek (*Dervence*, *Sztranya*, *Szincse*, *Rohozsnica*, *Topolnyica*) nagy része is, továbbá néhány nagyobb hegy megnevezése (*Tribecs*, *Dívény*, *Piliske*). A mikronevek többsége azonban magyar eredetű (l. az 1. térképet).

1. térkép

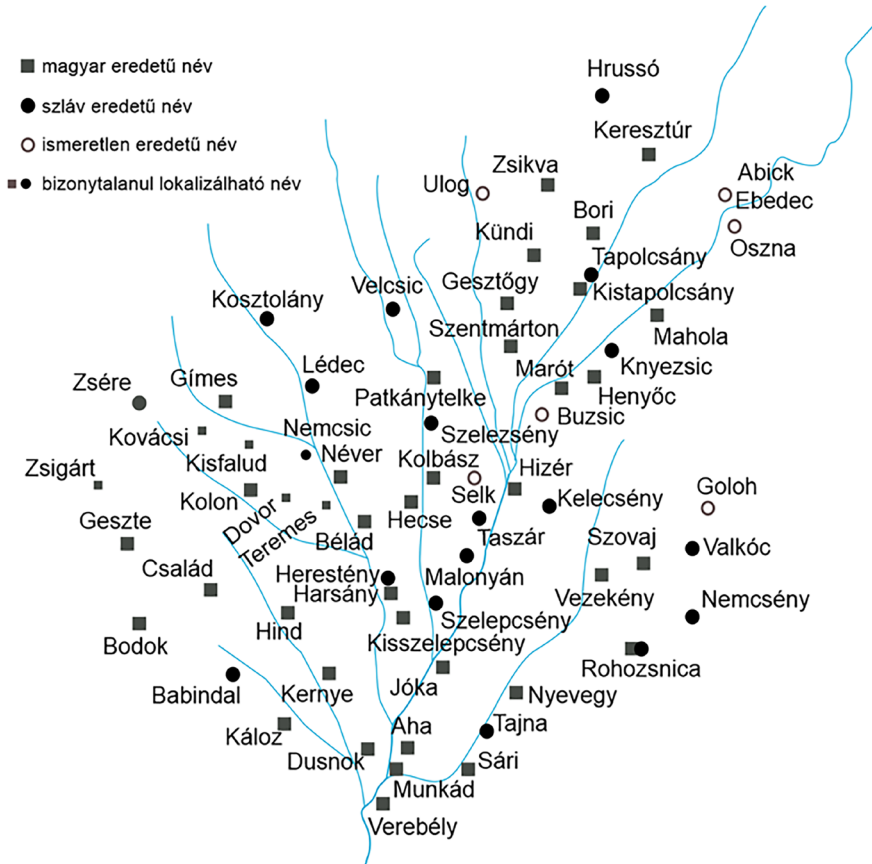
A Zsitva felső völgye folyóvízneveinek és mikroneveinek nyelvi eredete

Ez a névmintázat – a névállomány belső összefüggéseinek itt sajnos nem részletezhető, aprólékos vizsgálata eredményeképpen – azt mutatja, hogy a Zsitva felső völgyébe betelepülő magyarság ott szláv nyelvű népességet talált, és a maga településeit a köztük lévő térségekben hozta létre. A szlávoktól pedig mind a településeik, mind pedig a nagyobb vizek neveit átvette.

2. térkép

A Zsitva felső völgye településneveinek nyelvi eredete

Érdeemes megjegyezni, hogy négy itteni település neve betelepülő népségre utal: ebből három még a magyarság megjelenése előtt jöhetett létre, amit az mutat, hogy a szláv nyelvű környezetnek megfelelően szláv nyelvi elemekből alkotott névalakokkal jelölték meg a jövevények falvait: németek lakhatták *Nemcsény* és *Nemcsic*, sziléziaiak pedig *Szelezsény* települést. A szakirodalom *Marót* nevét is szláv eredetűnek tartja, pedig ez a morva nép régi magyar nyelvű megnevezéséből jött létre. Így a névadás is a magyarokhoz köthető, ahogyan az RÁCZ ANITÁNAK a népnévi településneveket tárgyaló ikermonográfiája (2011, 2016) alapján megállapítható. Ezek a példák egyúttal azt is jelzik, hogy a névrekonstrukciós eljárásnak fontos része egyfelől a lokális névkörnyezetnek, másfelől pedig a névtípusnak (jelen esetben a népnévi eredetű településneveknek) a pontos ismerete és figyelembevétele.

A névrekonstrukció tekintetében tanulságos *Taszár* esete is. Ez a név egy 'ács' jelentésű szláv foglalkozásnévből jött létre, ugyanúgy, mint ahogyan a Bakonyalján

már említett *Vinár*, *Csatár* és *Zsemlér* nevét is ebbe a névcsoportba sorolja a szakirodalom. E szemantikai névtípus két tagját, a *Taszár* ~ *Teszér* és a *Csatár* ~ *Csitár* neveket TÓTH VALÉRIA elemezte teljes Kárpát-medencei adatolásra törekvően (2019). A nevek egyező szemantikai és morfológiai szerkezete ellenére meggyőző érveléssel azt állapította meg, hogy míg a *Taszár* ~ *Teszér* településnevek a magyarban szláv átvételek, addig a *Csatár* ~ *Csitár* neveknek a közszoói alapja kerülhetett át a magyarba, így ez utóbbiak magyar névadókhoz köthetők. Ez az elemzés azt mutatja, hogy a névrekonstruktóciós eljárásnak fontos összetevője az egyes neveknek az adott nyelv egész korabeli rendszeréhez – közszoói és személynévi állományához – való viszonyítása is.

Tisztázásra várna még az a kérdés is, hogy a magyarok mikor települtek be a Zsitva völgyébe, annak különböző térségeibe; erre azonban nyelvészeti eszközök segítségével sajnos nem tudunk választ adni. Erről a vidékről a legkorábbi néhány adat (a *Taszár*, *Udvar* településnevek és a *Zsitva*, *Zsikva*, *Tormás* víznevek) a Garamszentbenedeki alapítólevél 11. századi, 1075-re tehető rétegéből maradt ránk, ami a megtelepedés ügyében természetesen nem lehet irányadó.

Az azonban a legtöbb esetben maguknak az adatoknak a nyelvi alakjából is kitűnik, hogy a szlávok által adott és használt nevek adaptálódtak-e a magyar nyelvbe: megállapítható, hogy a legtöbb név már első említésekor is ilyen (azaz magyaros hangszerkezetet tükröző) formában jelenik meg a forrásokban. Emögött többféle névszociológiai körülmény is meghúzódhat: jelezheti egyrészt a szláv–magyar együttélést s benne bizonyos mértékű kétnyelvűséget, de utalhat másrészt a szláv nyelvű népesség esetleges nyelvváltására, elmagyarosodására is.

6. Megválaszolásra vár még egy további kérdés is: mi a magyarázata annak, hogy a magyar és a szláv nyelvű népesség találkozása nyomán az itt vizsgált két térségben – a Bakonyalján és a Zsitva mentén – eltérő helynévmintázat alakult ki. Ennek hátterében több tényező is állhat: a folyamat időbeli különbsége, a két nyelvhasználói csoport számbeli eltérése, az érintkezés intenzitásának a mértéke stb. További térségek összevető vizsgálata némely részletet tovább pontosíthat ugyan, de pusztán a helynevek vallomása alapján ezekre a kérdésekre minden tekintetben megnyugtató válaszokat aligha kapunk. Ez pedig egyúttal a nyelv- és névtörténeti vizsgálatoknak a korlátait is megmutatja.

Mivel ezek a problémák más tudományterületek művelőit – elsősorban a történészeket és a régészeket – is foglalkoztatják, újabb eredmények leginkább e diszciplínák közös munkája révén várhatók. Ehhez azonban nem elegendő a kutatók között régóta fennálló, hagyományos kommunikáció, sokkal inkább közös kutatási programokra van szükség. Megítélésem szerint ettől remélhető elsősorban a honfoglalás utáni évszázadok nyelvi-etnikai viszonyainak az eddigieket érdemben meghaladó megismerése. Mindez pedig a jelenleginél jóval biztosabb tudományos alapot jelentene a magyarság korábbi történetének újszerű megvilágítására is.

Kulcsszók: történeti helynévkutatás, helynév-rekonstrukció, relatív helynév-kronológia, magyar–szláv érintkezés a korai ómagyar korban.

Hivatkozott irodalom

- BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Nyelvészeti Tanulmányok 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BÁRCZI GÉZA 1958. *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DHA. = *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia. 1. Ab anno 1000 usque ad annum 1196*. Edendo operi praefuit GEORGIUS GYÖRFFY. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2. 4., bővített és javított kiadás*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2012. Funkcionális nyelvészet és helynévkutatás. *Magyar Nyelvjárások* 50: 9–26.
- HOFFMANN ISTVÁN 2019a. Magyar–szláv helynévmintázatok az ómagyar kori Bakonyalján. *Magyar Nyelvjárások* 57: 5–29. <https://doi.org/10.30790/mnyj/2019/01>
- HOFFMANN ISTVÁN 2019b. Ómagyar kori helynévmintázatok a Zsitva völgyében. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 15: 49–88. <https://doi.org/10.35528/helynevtort/15/03>
- HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA 2016. A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok* 150: 257–318.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 2: 365–472.
- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 34. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KOVÁCS ÉVA 2018. *A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 48. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KRISTÓ GYULA 2003. *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Lucidus Kiadó, Budapest.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország*. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I/6. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- PAIS DEZSŐ 1939. *A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 50. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

- PELCZÉDER KATALIN 2015. A Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti forrásértéke. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 151–164.
- PELCZÉDER KATALIN 2018. A Bakonybéli összeírás helyesírás-történeti sajátosságai. *Magyar Nyelvjárások* 56: 75–88. <https://doi.org/10.30790/mnyj/2018/05>
- PÓCZOS RITA 2015. A Pécsi püspökség alapítólevelének szórványai: *Lupa, Kapos*. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 77–92.
- PÓCZOS RITA 2018. Szent István kori szórványok névtani vizsgálata. Korai helyneveink és a névkontinuitás. *Magyar Nyelv* 114: 392–410. <https://doi.org/10.18349/magyarnyelv.2018.4.392>
- RÁCZ ANITA 2011. *Adatok a népnévvel alakult régi településneveink történetéhez*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 19. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- RÁCZ ANITA 2015. A nép- és törzsnévi helynevek történeti tipológiai sajátosságai. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 17–34.
- RÁCZ ANITA 2016. *Etnonimák a régi magyar településnevekben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 37. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- SENTGYÖRGYI RUDOLF 2007. A Keszthelyről Fehérvárra menő hadút. *Névtani Értesítő* 29: 23–47.
- SENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. *A Tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- SZŐKE MELINDA 2015. *A Garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 33. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- SZŐKE MELINDA 2016. A bakonybéli apátság 1037. évi alapítóleveléről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 12: 45–58.
- SZŐKE MELINDA 2018. Szempontok a Bakonybéli alapítólevél kronológiai rétegeinek megállapításához. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 14: 73–87. <https://doi.org/10.35528/helynevtort/14/03>
- SZŐKE MELINDA 2019. Szent István Pécsváradi oklevelének *Sorlogys* helynevééről és ami körülötte lehetett. *Névtani Értesítő* 41: 91–106. <https://doi.org/10.29178/nevtort.2019.5>
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástipológiája*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2019. Módszertani problémák a Kárpát-medence régi helyneveinek etimológiai kutatásában. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 15: 21–48. <https://doi.org/10.35528/helynevtort/15/02>

Data and theory in the study of linguistic relations in the Carpathian Basin during the Old Hungarian era

The study of Old Hungarian toponyms has played an integral role in Hungarian research in historical linguistics for a long time. Recent decades have witnessed an increased scholarly attention to these linguistic elements again, influenced by a variety of factors. Findings in history (especially diplomatics and historical geography) enabled the inclusion of new sources in such studies and the strengthening of the onomastics approach offered more effective means for studies in historical linguistics. Etymological explanations have gradually been replaced by the method of toponym recon-

struction, which examines the genesis and changes of toponyms in a complex system of linguistic, social, and cultural relations. At the same time, the previously used chronological approach was replaced by the relative chronological assessment of various toponym types. The toponymic patterns of certain eras and regions may be drawn with the use of these two methods and this enables us to explore temporal and spatial relationships of languages used in a specific region. These studies may contribute to reviewing and refining our knowledge on the linguistic and ethnic relations of the Carpathian Basin from a historical perspective, while even more comprehensive findings can be expected as a result of cooperation with associated scholarly disciplines (especially history and archeology).

Keywords: historical toponomastics, toponym reconstruction, relative toponym chronology, Hungarian-Slavic contacts in the early Old Hungarian era.

HOFFMANN ISTVÁN
Debreceni Egyetem